

Олексій Лупандін

Питання економічних відносин між Українською Державою та РСФРР в контексті українсько-російських мирних переговорів 1918 р.

Стаття присвячена проблемі формування економічних відносин між Українською державою і РСФРР. Автор показує як в ході роботи економічної комісії, яка діяла в рамках українсько-російських мирних переговорів 1918 р., українська сторона намагалася закласти якісно нові підходи та принципи взаємовідносин, де Україна сприймалася б як рівноправний партнер. Актуальність звернення до економічних питань обумовлена не тільки тривалим привалювання соціально-політичної проблематики в історичних дослідженнях доби українських національно-визвольних змагань, але й прагненням показати спадковість сучасних економічних проблем в українсько-російських відносинах.

Стаття посвящена проблеме формирования экономических отношений между Украинской державой и РСФСР. Автор показывает как в ходе работы экономической комиссии, учрежденной в рамках украинско-российских мирных переговоров 1918 г., украинская сторона пыталась заложить качественно новые подходы и принципы взаимодействия, в которых бы Украина воспринималась как равноправный партнер. Актуальность обращения к экономическим вопросам обусловлена не только длительным превалированием социально-политической проблематике в исторических исследованиях периода украинского национально-освободительного движения, но и желанием показать наследственность современных экономических проблем в украинско-российских отношениях.

The present article is dedicated to the attempts of forming the new economic relationships between Ukrainian state and Soviet Russia. The author showed how the economic commission made within the framework of Russian-Ukrainian peace negotiation in 1918, tried to put a new approaches of relationships where the Ukraine would have been admitted as equal partner. The urgency of economic question caused not only by the long-term prevail of social and political subject matter in historical investigation of Ukrainian liberation movement, but also by the will to show the hereditary of present economic problems in the Russian-Ukrainian relationships.

Здобуття Україною незалежності на початку ХХ ст. у формі Української Народної Республіки, а згодом — Української Держави, висунуло на порядок денний необхідність вирішення великого кола питань державного будівництва. Утвердження міжнародно-правового статусу молодій українській державі, налагодження відносин міждержавного рівня між країнами, що виникли внаслідок розпаду Російської імперії на окремі складові, вирішення між ними низки питань (політичних, економічних, територіальних, розділу майна тощо) сприяло позитивним чином процесам внутрішнього державотворення.

В цьому контексті слід зазначити, що в період українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. через низку об'єктивних причин геополітичного характеру жоден з національних урядів не зміг впровадити в життя повномасштабних економічних реформ. Українські землі, через які проходила лінія східного фронту Першої світової війни, стали головною ареною громадянської війни. Відсутність стабільної політичної влади та контролю над територією робила фактично неможливим практичне впровадження будь-якої національної політики. Розпад імперій та переформатування карти Східної Європи не залишали місця для реалізації проекту української державності. Отже спроби впровадження економічних реформ були або частковими, в силу нетривалого перебування при владі певної української політичної сили, або ж взагалі залишалися на

папері, що переносить дослідження економічної політики, в тому числі й проблему українсько-російських економічних відносин, в сферу історії ідей.

Яскравим прикладом є не тривалий в часі, але насичений подіями період правління гетьмана П. Скоропадського, протягом якого Україна як державне утворення набула змісту. Так, були створені: дієздатна вертикаль влади, репрезентативні державні органи, встановлені дипломатичні зв'язки, в рамках яких гетьман намагався розв'язати складний геополітичний вузол проблем довкола України, зокрема з радянською Росією.

У спадок від Центральної Ради П. Скоропадський отримав Брест-Литовський мирний договір й можливість спробувати закласти якісно новий підхід в українсько-російських відносинах, який би базувався на принципах міжнародного права і визнання України як чинного суб'єкта міжнародного права.

Актуальність звернення до економічних питань обумовлена не тільки тривалим привалювання соціально-політичної проблематики в історичних дослідженнях доби українських національно-визвольних змагань, але й прагненням показати спадковість сучасних економічних проблем в українсько-російських відносинах.

Отже, 23 травня 1918 р. у Києві розпочалися мирні переговори по підписанню мирного договору з РСФРР. З української сторони делегацію очолив С. Шелухин, з російської сторони — Х. Раковський. В рамках роботи української делегації було утворено вісім спеціалізованих комісій, зокрема й економічну, метою якої було вироблення принципів і напрямків налагодження українсько-російських відносин в економічній сфері. Її очолив міністр торгу і промисловості Української Держави С. Гутник. До складу комісії увійшли: Ф. Королів, А. Гуменний, С. Остапенко, Г. Кириченко, В. Тимошенко, С. Шафаренко.

В ході переговорів 12 червня було укладено прелімінарний мирний договір, за умовами якого бойові операції на всьому фронті мали бути припинені на весь період ведення мирних переговорів. Договір визначав також умови повернення гро-

мадян обох держав у свою країну, відновлення залізничного сполучення і повернення рухомого залізничного складу і пасажирсько-залізничного сполучення, встановлення тимчасового товарообмін тощо. Також було вироблено схему мирного договору, де другий і третій розділ торкався економічних, фінансових та господарських питань¹.

Українською стороною, вже на перших засіданнях економічної комісії, було визнано пріоритетність врегулювання питання політичних кордонів України і Росії як передумови для підписання економічного договору. Вироблення принципів щодо розподілу економічно-господарського спадку колишньої Російської імперії наштовхнулося на проблему необхідності чіткого розмежування фінансових і економічних питань. В ході обговорення цього питання С. Остапенко запропонував віднести до компетенції економічної комісії такі питання: про державні підприємства і фабрики; про приватні підприємства і фабрики, їх основні фонди і установи; про цінності у Сибіру і Середній Азії «зо всіма економічними багатствами, котрі там маютьесья»; про бавовну, нафту, золото та інші метали і сировину; про концесії. Тоді як на розгляд фінансової комісії залишити питання: про державні борги; про валюту; про золотий фонд; про розділ військових підприємств і установ; про конвенцію поштово-телеграфну, залізничну та пароплавну; про захист економічних інтересів України; про ліквідацію матеріального боку; про компенсацію рухомого і нерухомого державного майна; про компенсацію загальнодержавних закладів і установ².

Відсутність від початку чітко визначених критеріїв щодо розмежування питань і напрямків окремих комісій, призвело до внутрішніх дискусій в українській делегації. Так, зокрема П. Лінніченко вказував на відсутність чітких критеріїв повноважень тієї чи іншої комісії внаслідок чого одним і тим самим питанням займалися аж три комісії, напевно маючи на увазі ще й комунікаційну комісію. Аби уникнути хаосу він запропонував взяти за основу проект мирного договору, який складався з

14 пунктів, і чітко визначити яка комісія якими пунктами займається. П.Лінніченка підтримали інші члени засідання, які запропонували обрати комісію з трьох осіб яка б встановила критерії, якими треба керуватися для вироблення принципу «економічного виділення України»³.

Окремо постало питання статистичних даних необхідних для обґрунтування своїх вимог перед російською стороною. З доповіді голови статистичного департаменту Г. Кириченка стало зрозумілим, що наявних в української сторони даних було недостатньо, отже він зажадав уточнити які саме статистичні матеріали потрібні⁴.

Робота комісії ускладнювалась ще й політичними розбіжностями та особистими симпатіями її членів. Виступаючи щодо питання розділу держпідприємств, С. Остапенко вважав, що «всі державні підприємства і установи бувшої Російської імперії на території Української Народної Республіки (на час засідання УНР вже не існувало, а була Українська Держава — О. Л.) зо всім рухомим і нерухомим майном і капіталами з дня підпису договору є власністю України»⁵. Ця обмовка вказує на те, що через брак часу і кадрів Українська Держава, по суті успадкувала бюрократичний апарат Центральної Ради залишивши велику кількість «старих» кадрів.

Зокрема, як відмічав свого часу Д. Дорошенко, незважаючи на всю ненависть до «гетьманців» представників колишнього уряду, на своїх посадах була залишена частина товаришів міністрів⁶. Сучасний український дослідник П. Гай-Нижник, який досліджував фінансову політику уряду Української Держави відмічав надзвичайно тяжкі умови в яких формувався новий апарат. Нове покоління виховане в дусі опозиції до влади, і яке ніколи не мало досвіду перебування при владі вносили більше безладу ніж користі, дискредитуючи владу своєю некомпетентністю, тоді як старша генерація при наявності необхідного досвіду застосовували старі підходи які не давали бажаного результату. П. Гай-Нижник також відмічає факт протидії з боку середньої і нижньої ланок урядового апарату,

які попервах залишилися майже незмінними⁷. Все це створювало досить складну і неоднозначну ситуацію в українському уряді негативно позначуючись на діяльності як української мирної делегації в цілому, так і на роботі її окремих комісій. Не випадково представник української мирної делегації А. Свіцин, просив присутніх звернути увагу на те, що «не дивлячись на конфіденційність засідань цієї комісії в часописах майже щодня з'являються відомості про ті чи інші її постанови... даючи лихі наслідки для інтересів мирних переговорів». А. Свіцин звернувся з проханням до членів комісії, на майбутнє, не надавати такої інформації журналістам⁸.

З одного боку, з огляду на важливість питань, що розглядались, такі зауваження були слухними, однак, з іншого — суперечило постанові Ради Міністрів Української Держави, в якій уряд зажадав від міністра закордонних справ повних і своєчасних відомостей про хід переговорів, а також визнав за необхідне найширше їх висвітлення в пресі⁹.

В складних умовах українсько-російських мирних переговорів, які російська сторона сприймала як вимушену поступку німцям, відсутність лояльного ставлення до Української Держави у середовищі її бюрократичного апарату оберталася ускладненням вироблення консолідованої позиції щодо принципів на яких мав відбуватися розподіл економічної спадщини Російської імперії. Не останню роль тут зіграв і відвертий саботаж як окремими представниками гетьманського уряду, які сповідували ідею «єдиної і неподільної» й не сприймали «український проект» Скоропадського, так і українськими соціал-демократами які підтримували Центральну Раду, про що свідчить виток конфіденційної інформації з засідань торгово-економічної комісії у пресу.

Брест-Литовський мирний договір покладав на українську сторону зобов'язання підписати торгові договори з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Внаслідок загальноекономічного спаду спричиненого Першою світовою війною представники окупаційних військ, як і Росія, прагнули вирішити коштом України

свої продовольчі питання. Робота економічної комісії перебувала під пильною увагою німецько-австрійських представників. Як відмічає Д. Дорошенко, побоюючись укладення не вигідних для Німеччини та Австро-Угорщини українсько-російських економічних договорів, німці відрадили на переговори своїх представників. Але недоцільність такої присутності стала зрозумілою вже на першому засіданні, адже представники не знали ані російської, ані української мов, якими власне й велися переговори. Після кількох пленарних засідань німецький представник перестав з'являтися на українсько-російських мирних переговорах. Замість цього, німецький і австрійський уряди стали чинити тиск на українську сторону з метою не допустити ураження їхніх економічних інтересів¹⁰.

Отже вироблення подальшої стратегії вирішення економічних питань з Росією вимагало від української сторони підрахування збитків завданих економіці краю внаслідок військової агресії більшовиків та інвентаризації наявних ресурсів і потенційних можливостей української економіки. Саме цим питанням було присвячене засідання Бюро Комісії при Міністерстві Торгу і Промисловості по підготовці торгових договорів з Великоросією і іншими державами від 20 червня 1918 р.

Обговоривши питання «що саме рахувати збитками од війни з більшовиками в хліборобській промисловості» і «як визначати ці збитки» підкомісія по з'ясуванню суми збитків завданих більшовиками хліборобській промисловості України вирішила вважати такими, тільки ті збитки, що безпосередньо виникли внаслідок боротьби з більшовиками. Для визначення масштабів заподіяної шкоди, було вирішено відправити запит на місця губерніяльним і повітовим старостам¹¹.

Нереальність поставленої задачі як і відсутність дієвого механізму, який би дозволив вкласти у відведені для цього строки викликали нарікання серед членів бюро комісії. С. Кордонський слушно зазначив, «що при тій організації праці по виявленню збитків, яку спостерігаємо зараз, виявиться, що

в той час, коли можна буде приступити по цьому питанню до переговорів з більшовиками, у української сторони не буде ніякого фактичного матеріалу». Він зауважив, що дані матеріали збирало Міністерство Внутрішніх Справ, але на прохання Бюро Комісії Торгу і Промисловості передало їх економічній комісії, попередньо ліквідувавши на місцях відповідальні за це структури¹². Знищивши таким чином вже налагоджений бюрократичний механізм збору і підготовки статистичних даних. В умовах цейтноту українсько-російських мирних переговорів такі дії МВС інакше як зумисним саботажем назвати складно, адже в ситуації, яка вимагала повної консолідації діяльності всього уряду, гору брали особисті амбіції окремих міністрів.

Не порадувала членів бюро комісії й доповідь Б. Гуревича «про запас цукру і його виробництво у майбутньому році; про стан хлібних посівів і запас хліба і про стан поставки продуктів згідно торгівельної угоди з Центральними державами».

Ситуація виглядала наступним чином: станом на 1 червня 1918 р. кількість наявного в Україні цукру становила 27 млн 870 тис. пудів, з яких на потреби українського населення до кінця поточного року потрібно 7 млн. пудів (*населення України оцінювалося у 37 млн. осіб — О. Л.*), Центральним державам — 4 млн пудів. Оскільки встановити скільки буде засіяно в наступному році неможливо, то наявний ресурс вимагав економного розподілу. Адже за розрахунками українського уряду в 1919 р. тільки на потреби власного населення буде необхідно 12 млн. пудів, до цього варто додати 1,5 млн. пудів, які підуть на переробку і виробництво, та 2 млн 400 тис. пудів на потреби війська. На жаль, нечіткі формулювання документу не дають змоги зрозуміти про яке військо власне йде мова: про окупаційне чи про українську армію яку прагнув створити П. Скоропадський¹³.

Очікувалося, що восени 1918 р. сукупний врожай зернових, до яких зарахували пшеницю, жито, гречку, просо, горох, кукурудзу та кормові культури (овес і ячмінь), становитиме 1 млрд 109 млн пудів. І це тоді, коли тільки на власні потреби

необхідно 1 млрд 2 млн пудів. До цього можна додати залишок врожаю 1917 р., який становив 284 млн пудів хліба. Решта ж врожаю 1917 р. тобто 60 млн пудів пішли на потреби армії (з логіки виходить, що мова йде про окупаційні війська — О. Л.). Тоді як близько 30–50 млн пудів, за даними Продовольчого комітету, вивезли більшовики¹⁴.

Ситуація з виконанням Україною своїх договірних зобов'язань перед Центральними державами виглядала наступним чином:

Таблиця 1

Стан виконання Україною зобов'язань по продовольчих договорах з Центральними державами

Найменування товару	Вивезли станом на 14 червня 1918 р.	Повинні вивезти згідно договору до 1 червня 1918 р.
Хлібні продукти	5 тис. вагонів	21 тис. вагонів
Цукор	216 вагонів	2 тис. вагонів
Яйця	26 млн шт.	180 млн шт.
Картопля	299 вагонів	1,5 тис. вагонів
Овочі	144 вагонів (всяких)	50 вагонів (цибулі)
Живий товар	—	10 тис шт.
Сала	—	53 вагонів
Інших продуктів	—	1440 вагонів

Отже, як видно з наведеної таблиці у представників німецького і австрійського урядів були реальні підстави непокоїтися щодо виконання Україною економічних угод. На фоні реальної загрози виникнення продовольчої кризи Бюро комісії також розглянуло заявку Росії для товарообміну. Російська сторона прагнула отримати від України: 1) зерна, борошна 10 млн пудів,

а також картоплі, м'яса та фуражу; 2) харчові масла, вугілля і кокс (50 млн пудів); 3) запасні частини паровозів і вагонів, краски, бензол і вироби з нього; 4) цукор і чорний метал. Натомість було запропоновано рихтувальний ліс, скло, посуд, туалетне мило, коноплі, калоші, резинові вироби і сірники; чай, колоніальні (закордонні) та інтендантські (військові) товари, нафтові продукти¹⁵.

Розуміючи, що вразі вивезення хлібу та цукру до Росії немає жодних гарантій, що у наступному році його вистачить для власних потреб, члени комісії також усвідомлювали гостру потребу України у російській нафті та мастильних матеріалах. Головуючий на засіданні бюро комісії А. Свіцин вважав, що надія отримати нафту з Росії дуже мала, отже треба думати про альтернативного постачальника й шукати заміну мастильним матеріалам¹⁶. Однак нереальність такого сценарію була очевидною.

На наступному засіданні бюро комісії від 27 червня присвяченому виробленню принципів на основі яких мало відбутися економічне розмежування Української держави та РСФРР, знов особливо гостро поставило питання розмежування діяльності фінансової і економічної комісії. Члени Економічної комісії наполягали на застосуванні єдиного принципу щодо економічних і фінансових питань. Власне саме з цього засідання стає очевидним безальтернативність комплексному підходу до вирішення фінансово-економічних питань.

Неможливість встановлення точного обрахування участі кожної з новоутворених держав у бюджеті колишньої Російської імперії, та відсутність земельного кадастру змусила комісію відмовитись від принципу розподілу «по території й по розмірам прибутків, котрі приносила кожна з умовляючи сторін бувшої Російської імперії»¹⁷.

Натомість пропонувалося здійснити розподіл, врахувавши відсоткове співвідношення населення України до населення колишньої Росії і взявши за основу перепис 1897 р. Для цього комісія дала доручення Кравченку підготувати данні про

природний приріст населення Росії і України за період від часу перепису, долучивши до території Української держави Крим. Також члени комісії дійшли згоди щодо визначення терміна «державне майно» під яким розумілось «вже відомі, або експлуатовані майна, не поширюючи цього поняття на всі природні багатства держави»¹⁸.

Комплексний підхід до фінансово-економічного сектору зменшив напруження серед членів комісії дозволивши останнім відійти від питання повноважень зосередившись виключно на вирішенні практичних завдань. Зокрема, було прийнято принципи ціноутворення, на яких повинні базуватися майбутні українсько-російські економічні угоди. По-перше, за основу бралось співвідношення цін на товари, що існувало у Російській імперії довоєнного періоду. По-друге, розрахунки прив'язувалися до ціни за 1 пуд українського вугілля й становили 2 карб. за пуд.

Виходячи з вище вказаного, ціни на інші товари визначалися у такому відношенні до українського вугілля: нафта — 3:1; кокс — 1,5:1; гас — 6–7:1; машинне мастило — 12:1; бензин — 20–25:1. Українська сторона була готова закуповувати наступні товари по таких цінах: циліндрове мастило — 48 карб./пуд; папір — 30–40 карб./пуд; цемент — 10–15 карб./бочонок; рихтувальний ліс 1500–2000 карб./вагон. Планувалося, що поставки українського вугілля до РСФРР сягатимуть 2-х млн пудів щомісяця.

Аби не дозволити кримінальним елементам скористатися періодом невизначеності в українсько-російських економічних стосунках комісія постановила, що «всі заяви окремих осіб про дозвіл вивозу з України до Росії чи ввозу з Росії на Україну різних товарів до визначення Мировим договором загальних норм, якими буде регулюватися таворообмін по між обома вище названими державами, — одхилити, а в особливих випадках передавати на розгляд мішаної [російсько-української] (додано мною — О. Л.) комісії»¹⁹.

Ця ухвала віддзеркалювала жалюгідний стан української економіки, що нещадно нищилася більшовицькими загонами,

які користуючись слабкістю української влади на місцях робили набіги на прикордонні території грабуючи населення і вивозячи все що траплялося під руку²⁰.

Окремим питанням стали права українських колоністів, які залишились на території більшовицької Росії, зокрема у Сибіру і Туркестані, зазначалося, що «при постановленні Мирного договору необхідно вимовити для України участь в тих благах і користях, котрі приносять Росії Сибір (особливо південний) і Туркестан... постільки Росія збереже за собою ці області фактично гравших роль колоній»²¹.

Аналіз підходів і принципів запропонованих українською стороною щодо розподілу спадщини Російської імперії вказує на те, що українські політичні діячі доби національно-визвольних змагань не розглядали Україну як колонію Російської імперії. Якщо у випадку усвідомлення себе як колонії на перший план виходить прагнення незалежності як такої, то в даному випадку мова йшла про створення нового суб'єкту міжнародного права, що претендував на роль одного з правонаступників колишньої імперії, зі всіма витікаючими юридичними та економічними наслідками.

Теза про колоніальний статус України у складі Російської імперії з'явилася дещо пізніше. Як відмічає австрійський дослідник А. Каппелер, свого часу Ленін застосував щодо України термін «внутрішня колонія», який був підхоплений та розвинутий українськими економістами 20-х рр. М. Волобуєвим, М. Слабченком та М. Яворським²². І хоча австрійський історик визнає, що економічна політика Росії щодо України була частково колоніальною, проте говорити про Україну як колонію не має достатньо підстав. Адже поряд з таким яскравим проявом колоніальної політики як «спрямованість на вичерпання натуральних ресурсів на користь центру», мала місце й політика розвитку Південної України, так званої Новоросії, зокрема, «заснування портів і створення важкої промисловості сприяли модернізації регіону, який, став соціоекономічно більше розвиненим, ніж Росія»²³.

Каппелер вважає, що українські національно-визвольні змагання стали можливими завдяки подвійній лояльності «малоросів», яка поєднувала відданість царю та державі з відданістю Україні та її традиціям. Це протиставлення українського регіоналізму російському центру «обрало не шлях національної емансипації, а революційний рух», в результаті цього більшість українських революціонерів була асимільована російським середовищем²⁴. Не етнічні прояви українського регіоналізму відмічали й інші дослідники.

Власне цю думку розділяє й діаспорний історик І. Лисяк-Рудницький який відмічає, що на момент українських національно-визвольних змагань українська еліта ще не дозріла до радикальної постановки національного питання віддзеркаленням чого є «грубий емпіризм» III і IV універсалів Центральної ради, які обґрунтовували питання відокремлення України «розвалом всеросійського Тимчасового уряду та небезпекою анархії в країні» у першому випадку і «напастю російських більшовиків на Україну та потребою заключити мир з Центральними державами» у другому²⁵. Тоді як за гетьманом П. Скоропадського, як слушно зауважує І. Лисяк-Рудницький, стояла «не власна творча сила українського консерватизму, а випадкова міжнародна кон'юнктура»²⁶. Неоднозначною є й сама постать гетьмана з її «роздвоєною ментальністю», для якого, як відмічають ряд істориків, вирішальними були станові, а не культурно-етнічні моменти²⁷.

Спроби постколоніального підходу до української історії, які зараз є досить популярними, як і ідея колоніального минулого України були сформовані пізніше, вже за радянської доби, коли відбулося остаточне становлення української національної ідентичності без якої неможливо усвідомлення себе як колонії. Отже економічна комісія в своїх діях виступала з цілком прагматичних та виважених позицій позиціонуючи Україну як правонаступницю Російської імперії, що особливо яскраво проявилось під час спільних російсько-українського засідань які передували офіційній частині переговорів й мали на меті погоди ряд організаційних питань.

Під час першого такого спільного засідання яке відбулося 11 липня з української сторони виступили два експерти, проф. Л. Яснопольський та проф. М. Бернацький, які надали фахову оцінку кількості населення, прямих податків та оплат, грошового майна і державних боргів колишньої Російської імперії²⁸.

Таблиця 2

Статистичні дані щодо колишньої Російської імперії та Української Держави

	Російська імперія (загалом)	Україна (9 губерній*)	Частка України у Російській імперії (%)
Кількість населення (1914 р.)	178,9 млн осіб	33,3 млн осіб	18,6 %
Прямі податки:			
Державні (за 1914 р.)	617,3 млн карб.	93,5 млн карб.	18,7%**
Земські (за 1915 р.)	250,8 млн карб.	68,9 млн карб.	27,5%
Поточні рахунки	14 3116 млн карб.	2 205 4 млн	15,4%

*На момент українсько-російських мирних переговорів питання кордонів Української держави ще не було остаточно врегульоване. Однак українська сторона претендувала на 9 губерній колишньої Російської імперії, а саме: Київщину, Поділля, Волинь, Чернігівщину, Полтавщину, Харківщину, Катеринославщину, Херсонщину, Таврію з Кримом.

**Дані Д. Дорошенка щодо відсоткової частки України у державних податках не зовсім точні, автор вказує, що на українські губернії припадало 18,7% прямих оплат, тоді як в результаті підрахунку виходить, що доля України становила 15,1%. Припускаємо, що в оригіналі протоколу була допущена помилка, на яку посилався Д. Дорошенко.

До цього варто додати, що на осінь 1917 року золотий фонд Російської імперії становив 3600,8 млн карбованців, внутрішній державний борг — 33 292 млн карбованців, плюс щорічні виплати на обслуговування цього боргу у розмірі 5% тобто 1 665 млн карбованців, зовнішній борг — 10 022 млн карбованців. В результаті девальвації грошей через чисельні емісії загальна сума держборгу колишньої Російської імперії на 1 січня 1918 р. сягнула астрономічної цифри у 57 295 млрд карбованців.

Виходячи з наведених вище даних проф. Яснопольський доходить висновку, що за таких умов «найбільш справедливим було би ділити усе відповідно творчій економічній силі краю, кількості зібраних народних капіталів, або платіжній силі населення. Усе військове майно і золотий фонд... треба ділити, стосуючись до кількості населення обох держав. Борг по паперових грошах... розділити неможливо, позаяк невідомо, яка кількість цих грошей знаходиться на території України. Поділ залізничних та гіпнотичних позичок розв'язується ... по місцевості, де знаходяться залізниці та забезпечуючи майно».

Натомість проф. Бернацький вважає, що єдиним питанням яке треба з'ясувати: це яке саме майно Українська держава зможе отримати від Росії, тоді як ділити решту треба «користуючись трьома або чотирма принципами: по території, по населенню, податках і по державному майну». Щодо держборгу, то Україна має взяти на себе відповідальність тільки за борги зроблені до більшовицького перевороту, тобто 7 листопада 1917 р. Українська держава також претендуватиме на відповідну частину валютного (золотого) фонду колишньої Російської імперії²⁹.

Обговорення принципів розподілу продовжилося на наступному засіданні, яке відбулося 15 липня, було заслухано доповідь члена Економічної комісії Г. Кириченко щодо державного майна колишньої Російської імперії, яке було поділено на десять категорій: 1). Земельне майно; 2). Державні нафтові

землі (1916 р.); 3). Державні золотonosні площі; 4). Державні бавовняні площі; 5). Державні копальні вугілля; 6). Державні торф'яники; 7). Державні залізниці; 8). Державні заводи; 9). Золотий фонд Державного банку; 10). Інше державне майно³⁰.

Оскільки даний список був не повним, то проф. Бернацький запропонував звернутися до більшовицького уряду аби одержати офіційні відомості про все майно Російської імперії. Щодо поділу боргів, то на його думку, краще було виходити з позицій бюджетного, а не майнового співвідношення: тобто частка боргів які візьме на себе українська держава має бути приведена у відповідність до тієї частки бюджету Російської імперії, яка припадала на українські губернії з відповідною кореляцією на кількість держмайна що відійде Україні. Важливість врахування держмайна полягає в тому, що Російська імперія брала позики не тільки на населення, але й на території і домени.

На засіданні від 21 липня представники фінансової комісії постановили не визнавати більшовицького декрету про анулювання боргів Російської імперії і вимагати від уряду більшовицької Росії виконання своїх боргових зобов'язань по білетам внутрішнього держпозики перед українським громадянами у сумі, яка перевищить 1/5 загального державного боргу колишньої Російської імперії, який українська сторона погодилася взяти на себе. Це положення, на думку представників фінансової комісії, має бути зафіксоване у майбутньому мирному договорі окремою статтею³¹.

Отже, як бачимо фінансово-економічні інтереси української сторони на переговорах були представлені на високому професійному рівні. Пропозиції щодо розподілу майна і боргових зобов'язань колишньої Російської імперії враховували особливості її економічного розвитку, регіональні відмінності та фінансову структуру. В ході обговорення принципів розділу Української держави і радянської Росії ставало все більш очевидним, що виправдане з професійної точки зору розме-

жування фінансових і економічних питань було складно реалізувати на практиці.

Під час переговорів ставало все більш очевидним неможливість окремого вирішення економічних питань. Нерівномірність економічного розвитку регіонів Російської імперії вимагав збалансованого підходу, а отже ув'язку майнових і боргових питань в єдиний комплекс.

Проте, представники російської делегації висловилися проти такого підходу. На спільному засіданні економічної, фінансово-розрахункової та комісії шляхів і засобів зносин при українсько-російській мирній конференції від 27 липня, голова російської мирної делегації Х. Раковський зауважив, що попередня домовленість передбачала наявність двох окремих комісій. На думку Х. Раковського «економічна комісія повинна зайнятись питанням про економічні стосунки... виробити торгівельний договір... зайнятися урегулюванням таворообміну, далі розв'язати питання про валюту, міру та вагу і т.д., тоді як фінансово-розрахункова комісія повинна буде головним чином зайнятись ліквідуванням всіх тих майново-державних стосунків які залишаться після розмежування України від Росії»³².

Українська сторона заявила, що не має наміру об'єднувати дві комісії мова йде лише про вироблення спільних принципів, а саме: розмежування сфери компетенції комісій та визначення кола загальних для обох комісій питань. На думку, С. Гутника до загальної компетенції обох комісій належать питання залізничних тарифів, валюти, державного майна.

Позиція російської сторони полягала в тому, що треба дотримуватися попередньо виробленої програми мирного договору (мається на увазі схема), згідно якого було складено п'ять комісій: політичну, економічну, фінансово-розрахункову, шляхів і юридичну. Останнє до речі дуже цікаво, адже як відомо з українського боку було утворено вісім комісій, окрім вище згаданих діяло ще три: військово-морська, культурна та окрема культурна комісія міністерства сповідань. Чи означає це що зазначені три комісії взагалі не розглядалися російською

стороною як правомочні, сказати складно, адже більшовицька делегація одразу взяла курс на затягування та зрив українсько-російських мирних переговорів.

Отже, Х. Раковський озвучив таку позицію російської сторони у цьому питанні: «питання розділу державних майн та боргів, котрим займається фінансово-розрахункова комісія, являються занадто складними питаннями, не можуть бути остаточно затвердженими одночасно з укладенням мирного договору». Посилаючись на прецедент з Брестським мирним договором, російська сторона пропонувала, винести певні питання фінансового порядку за рамки мирного договору, залишивши їх опрацювання на потім. Тоді як питання економічного плану, на думку російської сторони, потребували негайного і першочергового вирішення. Власне тут був прихований езуїтський задум більшовиків залишити Україну в орбіті свого впливу в разі якщо план з затягуванням переговорів, розрахований на соціальний вибух у Центральних країнах, провалиться. Адже за розрахунками Леніна революційне збурення має в Німеччині мало статися вже навесні, оскільки цього не відбувалося, то російська сторона в ході мирних переговорів почала нав'язливо пропонувати Україні укласти митний союз з Росією. Винесення питання врегулювання фінансової сфери за рамки переговорного процесу залишало російській стороні простір для маневру навіть в разі підписання мирного договору. Дозволяючи маніпулювати та затягувати умови і час остаточного врегулювання процесу розмежування Української держави та РСФРР³³.

Українська сторона вважала, що схема мирного договору не давала певних вказівок щодо розмежування повноважень економічної і фінансової комісій. Виходячи з цього С. Гутник озвучив таку позицію української сторони: Економічна комісія займається «перш за все торгівельним договором, головним його принципом, питанням про строк, про митні податки... питанням про залізничні тарифи, позаяк вони безпосередньо пов'язані з торгівельним договором» та питанням про забез-

печення «майнових інтересів підданців обох держав, про страхові товариства і акційні компанії», що діють на території обох держав. До компетенції економічної комісії відійде й питання унормування метричної системи, рештою займеться фінансово-розрахунковій комісії. В свою чергу представники Росії наполягали аби питання залізничних тарифів та поділу залізничного майна, власне й як справи пошти, телеграфу і комунікацій віддали комісії шляхів³⁴.

В ході дебатів сторони постановили розділити питання фінансово-господарського сектору наступним чином: Економічна комісія мала опікуватися торговим договором та всім комплексом питань з ним пов'язаних; забезпеченням економічних інтересів підданих обох держав; питанням робітничого законодавства; юридичним станом акціонерних компаній та страхових товариств, діяльність яких розповсюджувалася на території інших країн; врегулюванням метричної системи. Фінансово-розрахункова комісія мала займатися розмежуванням відповідальності по зовнішніх та внутрішніх державних позиках та боргу утвореному внаслідок чисельних емісій; розділом державного майна; виплатами по залізничним облігаціям; банками. Спільному розгляду обох комісій підлягало питання грошової системи обох країн. Решта питань, включаючи питання залізничних тарифів були віддані на відкуп комісії шляхів³⁵.

Отже, російська сторона вбачала в фінансовій комісії роль ліквідаційного апарату, діяльність якого її цікавила найменше, натомість ключовими питаннями був товарообмін, сполучення та комунікації.

Вже від само початку переговорів було очевидно, що російська делегація взяла курс на затягування українсько-російських мирних переговорів. При чому була обрана безпрограшна тактика безпідставних звинувачень та невмотивованих вимог: українську сторону обвинувачували у зволіканні зі встановленням тимчасового товарообміну, який передбачався умовами перемир'я від 12 червня; пропонували відверто не вигідні для

України умови шантажуючи, що вразі зволікання з прийняттям рішень російська делегація залишить Київ, що було рівнозначно виходу з переговорного процесу. Тобто створювалися всі умови щоб не тільки зірвати переговори, але й зробити це в такий спосіб аби винною виглядала саме українська сторона.

Використовуючи подібну тактику, повноважні представники радянської Росії поставили українську делегацію в ситуація необхідності постійно виправдовуватися за висунення своїх абсолютно вмотивованих вимог. Відстоювання українських національних інтересів російська сторона трактувала як відсутність конструктивної позиції й бажання йти на компроміс, що не відповідало дійсності.

Так, спільне засідання економічної комісії від 29 липня наочно продемонструвало практичну реалізацію взятого російською стороною курсу. Вже на початку засідання повноважний представник уряду РСФРР Д. Мануїльський виступив з заявою про «малу продуктивність робіт в Комісії по товарообміну» звинувативши в зволіканні українську сторону. На що представники України слушно зауважили, що, по-перше питання товарообміну не входять до компетенції економічної комісії, а по-друге, останні пропозиції російської сторони надійшли в суботу 27 липня, і на них негайно була написана відповідь.

Натомість, представники української економічної комісії наголосили на випадки зволікання з російського боку. До того ж підписання довгострокового договору про товарообмін не було можливе через нестабільну політичну і економічну ситуацію. Отже доречніше б було визначитися зі строком його підписання, який, на думку української сторони, мав бути укладений протягом 6 місяців після підписання загального мирного договору, але не пізніше 31 грудня 1918 р³⁶.

Погодившись на цю пропозицію української сторони, Д. Мануїльський все ж таки наполягав, що довготривалий нерозривний економічний зв'язок між Україною та Росією у разі його розірвання викличе «величезну катастрофу для обох

частин бувшої імперії»³⁷. Виходячи з цього, російська сторона вважала, що головним завданням економічної комісії має бути не розподіл, а збереження економічної цілісності обох держав. Спроби С. Гутника заперечити проти такої постановки питання нашоствхнулись на відвертий тиск з боку російської делегації, яка вимагала від українських представників невідкладного відповіді «чи треба схоронити економічну єдність чи ні», що виходило за межі мандату економічної комісії.

Оскільки мова йшла про короткостроковий договір, який мав вирішити нагальні питання, українська сторона наполягла на необхідності залишитися в рамках повноважень економічної комісії й виступила з пропозицією поділити всі товари, які підлягатимуть товарообміну, на дві групи — континговану (тобто таку яка буде відпускатися на основі заздалегідь визначених Українською державою квот) та вільну. Континговані товари пропонувалося відпускатися на безмитній основі, тоді як товари, які увійдуть до вільної групи мали відпускатися згідно тарифів митного уставу Російської імперії 1903 р.

Це викликало шквал незадоволення з боку російської сторони, яка наполягала на створенні митного союзу, можливість якого на думку представників РСФРР передбачалася статтями Брестського мирного договору, проте не носила імперативного характеру. Представники української делегації не виключали подібний сценарій, проте вважали, що зараз він не на часі, адже ситуація вимагала вирішення поточних нагальних питань³⁸.

Російська делегація висловилася категорично проти створення українсько-російського митного кордону. На думку російської сторони, введення митного тарифу, навіть на рік і лише по окремій групі товарів, могло створити небезпечний прецедент. Не допомогли ані аргументи членів української економічної комісії, що до групи вільних товарів увійде незначна кількість найменувань, ані апелювання до того факту, що внаслідок інфляційних процесів митний устав 1903 р. з його й без того незначними ставками, не вдарить по інтересах населення жодної зі сторін.

Попри всі спроби представників російської делегації політизувати цю тему, головна причина відмови української сторони від укладення митного союзу з Росією все ж таки носила економічний, а не політичний характер. Як слушно зауважив член української економічної комісії С. Остапенко: «в мирових договорах України і Росії з Центральними державами включено на користь послідних умові найбільшого покровительства, в виду чого всяка пільга, яка може бути допущена при ввозі товарів на Україну із Росії автоматично переходить і на центральні держави». Отже створення митного кордону між Росією і Україною носило протекціоністський характер й мало на меті захисти український ринок, що було цілком виправдано з точки зору українських національних інтересів. Не в останню чергу необхідність введення митного кордону між Україною і Росією була обумовлена як різним рівнем економічного розвитку так й різними підходами щодо системи управління економікою. В радянській Росії вже почала формуватися командно-адміністративна система управління господарством, де головну роль відігравала держава, тоді як гетьманська Україна сповідувала ліберальний підхід з мінімальним втручанням держави в економіку. Зокрема, під час українсько-російських мирних переговорів більшовиками було націоналізовано всю зовнішню торгівлю.

В ході дискусії загальний запал досяг такого піку, що російська сторона навіть зажадала 15-хвилинної перерви аби аргументувати свою позицію по митному союзу. Після перерви російська делегація пристала на першу частину умов щодо поділу товарів на дві групи і встановлення квот на першу групи товарів, висловивши свою категоричну незгоду з необхідністю встановлення митного кордону між Росією і Україною.

На фоні цієї суперечки абсолютно несподіваною стала пропозиція голови російської делегації Х. Раковського, який «для виходу з скрутного положення, спричиненого Брест-Литовським договором» запропонував укласти так званий «фактичний митний союз». В даному випадку правовий нігілізм

більшовиків межував з відвертим макіавеллізмом, пропонуючи українській стороні «кинути» своїх союзників, чії війська були присутні в країні, російська делегація залишалася у виграшному становищі при будь-якому розвитку подій. Адже, якщо Україна пристане на цю пропозицію, то дискредитує себе в очах своїх союзників (можна не сумніватися, що представники Центральних держав були б перші хто про це дізнався), а якщо ні, то її можна звинуватити у створенні непотрібних видатків що йде в розріз з інтересами населення³⁹.

Можливість встановлення контрольно-пропускних пунктів на українсько-російському кордоні неабияк лякала більшовиків, адже це могло звести нанівець всі їх плани щодо затягування переговорного процесу зі встановлення міждержавного кордону. Не обійшлося без традиційних звинувачень української сторони в націоналізмі⁴⁰.

Оскільки на спільному засіданні представники обох сторін дійшли згоди щодо поділу товарів на групи, то на окремому засіданні української економічної було визначено 3 групи: 1) товари, на які накладено заборону на вивіз; 2) товари, на які визначені квоти; 3) товари вільні до вивозу. До першої групи віднесли: червоний і білий метал та вироби з них; текстильні товари; мило; рослинні і тваринні жири; гума та гумові вироби; нафта та нафтові продукти. До другої — хліб, зернові й кормові продукти; цукор і цукрові вироби; вугілля; чорні метали і вироби з них; сільськогосподарські машини; худоба й м'ясо; яйця; залізна й марганцева руда; хімічні продукти (бензол, сода, сіркова кислота та ін.); вовна; шкіра; тютюн і тютюнові вироби⁴¹.

Відверте нав'язування Україні митного союзу настільки роздратовало представників української делегації, що декілька членів не втрималося від саркастичних зауважень в бік російської делегації. Так, Остапенко не витримавши менторського тону Д. Мануїльського щодо перелічення всіх труднощів, які чекають Україну у разі встановлення митного кордону, заявив «говорять, що це не вигідно для України... якщо Ви вважаєте

за необхідне для себе, то з Вашого боку й не буде митних кордонів, з нашого хай вони залишаються, якщо Ви кажете, що цим буде утруднена перевозка товарів з Вашої сторони на Україну, і Ви вважаєте, що для Вас буде обтяжливо утримання прикордонної сторожі і митниць та ін., то Ви зі свого боку не заводьте ніяких ставок, а тільки ми заведемо, це ж наші витрати»⁴².

Російська сторона мотивувала недоцільність створення митного кордону незначною кількістю товарів які обкладатимуться митом та великими затратами на створення та утримання митної інфраструктури, яку не можна сформувані в термін відведений для укладення торгового договору. Насправді ж російську делегацію лякала можливість створення фактичного кордону між Україною і Росією, що унеможливило б набіги більшовиків на прикордонні українські території та експропріації. У разі якщо би Українська держава в односторонньому порядку створила митно-пропускні пункти, то де-факто закріпила б свої територіальні претензії, а це йшло в розріз з намірами більшовиків для яких відсутність демаркації українсько-російського кордону дозволяла залишати України в сфері свого впливу.

Попри тиск російських представників, українська сторона залишилась непохитною у своєму бажанні встановити митний кордон, про що висловився присутній на засіданні представник української мирної делегації А. Свіцин, який зазначив: «Я просив би рахуватися з тим фактом, що митні кордони необхідні, їх доведеться встановлювати... Беручи до уваги все, що Ви сказали, і оскільки договір заключається на обмежений строк, і оскільки ми не знаємо наших відносин після 31 грудня 1918 року я пропоную це питання прийняти так як воно є і більше на ньому не зупинятися...». Встановлення кордонів було пріоритетною задачею української делегації, адже як заявив С. Остапенко: «чи буде в нас принцип вільної торгівлі, чи митний союз ми буде в цьому випадку встановлювати кордон...».

Українська сторона наголошувала, що вразі відсутності українсько-російського митного кордону товари з інших прикордонних з Росією держав, як-то Швеції, Норвегії, Фінляндії, будуть безперешкодно потрапляти на територію України. В результаті Україна буде нести економічні втрати не маючи змоги захистити свій внутрішній ринок, тоді як сплачене на російському кордоні за ці товари мито буде залишатися в російській казні.

Однак російська сторона абсолютно не сприймала будь-які аргументи української сторони з цього приводу. Зрештою російська сторона погодилася винести пункт про створення митних кордонів за рамки переговорного процесу⁴³.

Саме на етапі обговорення груп товарів для обміну, відчувалося, що російська делегація всіляко затягувала переговори. Фактично вони не тільки не подали свій список пропозицій, але й посилались на неможливість швидко його сформувані через відсутність прямого зв'язку з центральними органами у Москві. Обговорення зводилося то теоретизування, та висунення необґрунтованих умов, зокрема, російська делегація, замість загальних принципів і положень товарообміну, хотіла прописати у торговому договорі ціну, строк та конкретну кількість товарів, що було неможливо через стан народного господарства зруйнованого громадянською війною. На фоні таких вимог абсолютно дивною стала пропозиція Д. Мануїльського вписати в договір право сторін відмовитися поставити зазначений обсяг товарів у разі форс-мажорних обставин, що викликало відвертий подив української сторони через всю абсурдність цієї пропозиції. При цьому ці дві позиції: визначення конкретної кількості товарів й можливість відмовитися від їх поставки оголосивши форс-мажор подавалася як принципова вимога РСФРР.

Небезпідставне обурення української сторони викликала й спроба російської делегації ставила питання таким чином «нібито укладення мирного договору знаходилося в залежності від надання тих чи інших товарів». Як слушно зауважив член

української економічної комісії В. Тимошенко: «Ми бачимо, що укладення торгового договору суцільно відкладалося на значний проміжок часу, а в мирній угоді вказувалось тільки на надання принципу найбільшого сприяння... Не можна змішувати два питання... а саме укладення торгового договору з питанням про постійні економічні відносини на базі цього договору»⁴⁴.

Загалом, хід дискусії показав, що стараннями російських представників переговори повільно й методично перетворювалися на фарс. Коли справа дійшла до вирішення конкретних питань, то російська делегація всіляко затягувала переговори висуваючи безглузді умови та уводячи комісію в бік від вирішення нагальних потреб. Отже на вересень 1918 р. переговори увійшли у період стагнації. Більшовики відверто демонстрували зневагу до української делегації розуміючи що час грає їм на руку.

Як зазначає ряд дослідників саме в серпні переговори стали входити в фазу остаточного зриву. Д. Дорошенко відмічав, що «вже в серпні місяці... совітські делегати беруть все більше та більше неуступчивий тон, немов почувши під собою певний ґрунт».

Перш за все це було обумовлено зміною позиції Німеччини. Якщо спочатку німецький уряд дійсно прагнув скорішого укладення російсько-українського мирного договору, то зі зміною політичної ситуації, яка загрожувала наново підняти питання Східної Європи, німці почали гальмувати переговорний процес.

Не останню роль зіграла й «п'ята колона». Вже у вересні до більшовиків звернулися лідер Українського Народного Союзу В. Винниченко, який просив підтримати повстання проти гетьмана пропонуючи в обмін на це легалізацію комуністичної партії на Україні. Переговори відбувалися в помешканні товариша міністра фінансів українського соціал-демократа В. Мазуренка.

Той факт, що в умовах нестачі кваліфікованих кадрів гетьман зважився задіяти представників українських соціалістів і

соціал-демократів зіграли з ним злий жарт. Загалом у своїх спогадах П. Скоропадський дуже оборювався с приводу саботажу і підривної діяльності проти його уряду як з боку прихильників Центральної Ради, які залишилися на державних посадах, так і з боку російського офіцерства, що наводнило Україну і якому гетьман, як колишній офіцер, всіляко допомагав матеріально бачачи їх нужденне становище⁴⁵.

Весь хід і обставини українсько-російських мирних переговорів 1918 року, що, за винятком укладення декількох угод, не призвели до будь-яких вагомих досягнень, відтворювали загальну ситуацію, що склалася у відносинах між Українською Державою та РСФРР. Причиною її служила політична позиція більшовицького уряду радянської Росії, що не бажав визнавати за Україною права рівноправної суверенної держави.

Обговорення і врегулювання всіх питань, зокрема і в економічній сфері, на мирних переговорах залежало від вирішення головної проблеми — визначення і встановлення державних кордонів. Показовим в цьому аспекті були суперечки щодо погодження лінії кордону в межах Донецького басейну. Глава української делегації С. Шелухин відзначав, що в проектуванні державних кордонів в цьому районі, українська сторона керувалась економічними потребами не лише України, а й Росії. Проведення кордону за українським проектом не руйнувало тісного зв'язку металургійних підприємств України і залишало Росії регіони, які забезпечували 15% видобутку в басейні вугілля і 30% антрациту, що, на думку української делегації, становило для неї необхідну кількість. Проведення ж кордону за російським проектом забиало від України майже все паливо, залишаючи лише 25% видобутку вугілля, тоді як для потреб України необхідно було 75%. Для України, яка не мала інших власних ресурсів палива, це загрожувало економічним крахом. Словами С. Шелухина, «все на Вкраїні, що живе угляним топливом, мусило б зруйнуватися, загинути або закабалитися Росії»⁴⁶.

Ведення переговорів повноважними представниками РСФРР з позицій великоросійської зверхності, навмисне затягування переговорного процесу не сприяло конструктивному вирішенню нагальних проблем українсько-російського співіснування в той період. Щодо позиції української сторони, то подеколи відсутність чітко визначених критеріїв і напрямків діяльності окремих комісій, призводило до внутрішніх дискусій і в решті виливалось в те, що українська сторона не могла реально підтримати свої власні справедливі домагання.

В підсумку можна констатувати, що російська політика щодо України в економічній сфері носить виразний спадковий характер. І хоча ми не ставили за мету зробити компаративний аналіз сучасної економічної політики Росії щодо України та підходів використаних російською стороною в ході українсько-російських мирних переговорів, проте, позиція відвертого нав'язування не вигідних для України умов, рівно як і не визнання в українській стороні рівноправного партнера є занадто очевидними аби проігнорувати ці паралелі.

¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 р. Т. 2.: Українська Гетьманська Держава 1918 р. — К., 2002. — С. 114.

² ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 47. — Арк. 41.

³ Там само. — Арк. 41 зв. — 42 зв.

⁴ Там само. — Арк. 44 зв.

⁵ Там само. — Арк. 41 зв.

⁶ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 р. — Т. 2. — С. 48.

⁷ *Гай-Нижник П.* Фінансова політика уряду Української держави гетьмана П. Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.) — К., 2004. — С. 23.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 47. — Арк. 40.

⁹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. — Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999. — С. 9.

- ¹⁰ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 р. Т. 2... — С. 126.
- ¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 47. — Арк. 55.
- ¹² Там само. — Арк. 55 зв. — 56.
- ¹³ Там само. — Арк. 57–57 зв.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 58.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 58 зв.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 59–59 зв.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 68.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 68. зв.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 74–74 зв.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 1 — Спр. 15. — Арк. 23.
- ²¹ Там само. — Арк. 81 зв.
- ²² *Каппелер А.* Мазепинцы, малароссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // [Електроний ресурс] — Режим доступу www.litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm
- ²³ *Каппелер А.* Українсько-російські стосунки у ХІХ столітті: гіпотези та відкриті питання // Доповіді на ІІ Міжнародному конгресі українців. Ч. 1. — Львів, 1994. — С. 210–211.
- ²⁴ Там само. — С. 212.
- ²⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Українська революція з перспективи сорокаліття // Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. — У 2 т. — Т. 2. — К., 1994. — С. 48.
- ²⁶ Там само. — С. 44.
- ²⁷ *Пиріг Р.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. — К., 2008. — С. 45.
- ²⁸ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 р. Т. 2... — С. 121.
- ²⁹ Там само. — С. 122.
- ³⁰ Там само. — С. 122-124.
- ³¹ Там само. — С. 124.
- ³² ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 47. — Арк. 97 зв.
- ³³ Там само. — Арк. 98–98 зв.

- ³⁴ Там само. — Арк. 98 зв. — 99 зв.
- ³⁵ Там само. — Арк. 101 зв. — 102.
- ³⁶ Там само. — Арк. 103–103 зв.
- ³⁷ Там само. — Арк. 104.
- ³⁸ Там само. — Арк. 104–105.
- ³⁹ Там само. — Арк. 105 зв.-107.
- ⁴⁰ Там само. — Арк. 108.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 111–111 зв.
- ⁴² ЦДАВО України. — Ф.2607. — Оп. 1 — Спр. 48. — Арк. 2.
- ⁴³ Там само. — Арк. 2–9.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 26–27.
- ⁴⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 р. — Т. 2. — С. 125–127.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп.3. — Спр. 7. — Арк. 4.